УДК 94:001.32:902:[001.891(=221.16)»-6/-2»](477)»1950/2025»
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.5

***Доценко В. О.***
https://orcid.org/0000-0003-1131-1675
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

***Захожай З. В.***
https://orcid.org/0000-0003-2860-5135
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

***Жолоб М. П.***
https://orcid.org/0000-0003-0745-8412
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

# ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СКІФІВ СПІВРОБІТНИКАМИ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XX СТ. – ПЕРША ЧВЕРТЬ XXI СТ.)

*Метою дослідження є узагальнення понад 80-річної наукової діяльності відділу археології раннього залізного віку Інститут археології НАН України у сфері дослідження скіфської історії. Застосовано принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Використано порівняльно-історичний і проблемно-хронологічний підходи. Наукова новизна полягає у комплексному осмисленні інституційної історії відділу як провідного центру скіфознавчих студій в Україні. Уперше в узагальненому вигляді простежено еволюцію наукових пріоритетів відділу – від повоєнних розкопок пам'яток Лісостепу до масштабних досліджень курганів скіфської еліти та городищ. Узагальнено внесок кількох поколінь дослідників у розроблення методики розкопок некрополів, формування уявлень про локальні варіанти скіфської культури та переоцінку меж і політичної структури Скіфії. Показано значення ідеї протослов'янської належності частини населення Середнього Подніпров'я, що суттєво вплинула на сучасні інтерпретації етнокультурних процесів раннього залізного віку. Відділ археології раннього залізного віку протягом більш ніж восьми десятиліть залишається ключовим осередком дослідження скіфських старожитностей. Його співробітники здійснили масштабні польові роботи у степовій і лісостеповій зонах, відкрили та дослідили визначні пам'ятки, розробили концептуальні підходи до вивчення соціальної, військової та духовної культури скіфів. Сформована наукова школа забезпечила спадковість традицій і водночас модернізацію методів дослідження. Узагальнення досвіду діяльності відділу сприяє збереженню інституційної пам'яті української науки та поглибленню цілісного бачення давньої історії України в контексті сучасних історичних викликів.*

***Ключові слова:*** *скіфи, науковці, відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, українська археологія, польові дослідження.*

**Постановка проблеми.** Дослідження історії скіфів посідає одне з ключових місць у вітчизняній археології та давній історії України, оскільки саме скіфська доба стала важливим етапом формування соціальних, політичних і етнокультурних процесів у Північному Причорномор'ї та Лісостепу. Водночас у сучасній історіографії недостатньо узагальненими залишаються питання інституційного розвитку українського скіфознавства та внеску окремих наукових колективів у формування його методологічних засад і концептуальних підходів. Особливої уваги потребує вивчення діяльності відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, який наразі відіграє провідну роль у дослідженні скіфських старожитностей. Саме в межах цього структурного підрозділу було закладено основи української школи скіфознавства, здійснено масштабні

© Доценко В. О., Захожай З. В., Жолоб М. П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

польові дослідження, сформульовано низку концепцій, що суттєво вплинули на уявлення про етнокультурну структуру Скіфії, її територіальні межі та характер взаємодії кочового й осілого населення. Актуальність статті зумовлена також потребою осмислення наукової спадщини провідних українських археологів у контексті сучасних історичних викликів, зокрема переоцінки ролі автохтонного чинника в давній історії України та утвердження національного наукового наративу. Узагальнення досвіду та результатів діяльності співробітників відділу археології раннього залізного віку сприятиме не лише збереженню інституційної пам'яті української науки, а й подальшому розвитку досліджень скіфської проблематики на новому теоретичному рівні.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Представлене дослідження ґрунтується на біографічних матеріалах, опублікованих у привітальних дописах співробітників відділу археології раннього заліза Інституту археології НАН України, що були підготовлені з нагоди ювілеїв провідних археологів цього структурного підрозділу і надруковані у фахових наукових журналах «Археологія» та «Археологія і давня історія України» [Мурзін, 1996; Могилов, Каравайко, 2019; Бессонова, Скорий, 2021; Отрощенко, Болтрик, 2023; Скорий, 2023; Скорий, Симоненко, 2024]. Також було використано історичну довідку, розміщену на офіційному сайті Інституту археології, присвячену особливостям діяльності відділу на різних етапах його функціонування [Історія відділу археології ранньої залізної доби].

**Постановка завдання.** Метою статті є короткий огляд більш ніж 80-річного періоду наукової діяльності співробітників відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України у сфері дослідження скіфської історії, що розпочався 1944 р. і триває дотепер.

**Виклад основного матеріалу.** Головним осередком дослідження історії скіфів в Україні розпочинаючи із 1944 р. став відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, який спершу називався «Відділ археології скіфо-сарматських племен».

Початок його роботи пов'язаний із польовими дослідженнями пам'яток Лісостепу – Шарпівського, Макіївського, Хотівського городищ.

Важливо віхою в історії відділу, що консолідувала зусилля всіх співробітників, стала робота над великим за обсягом розділом, що стосувався скіфо-сарматському періоду, колективної монографії «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957 р.). Ця праця стала основою для багатьох наступних, найбільш узагальнюючих досліджень у галузі археології раннього залізного віку, створених співробітниками відділу.

1949 р., після п'ятирічного керівництва відділом І. В. Фабриціус, структурний підрозділ очолив О. І. Тереножкін, який на посаді завідувача перебував упродовж наступних 33 років. Археолог не тільки розробив чітку систему поглядів на основні проблеми скіфського періоду у Східній Європі, але й створив київську школу фахівців з археології раннього залізного віку.

Перший досвід розкопок скіфських курганів О. І. Тереножкін та співробітники відділу (Є. Ф. Покровська, В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко) отримали під час дослідження могильників в зоні спорудження Молочанського водосховища у 1951–1952 рр. Тоді й була відпрацьована методика розкопок підкурганних поховань, основні правила ведення польової документації, котрі згодом широко стали застосовуватися при дослідженні поховальних старожитностей українськими археологами [Історія відділу археології ранньої залізної доби].

У той час коли О. І. Тереножкін робив перші кроки у вивченні старожитностей України, чи не найголовнішим завданням скіфознавців стало детальне дослідження локальних варіантів скіфської культури та її витоків, оскільки виникало дедалі більше сумнівів, що межі поширення останньої відповідають території розселення власне скіфських іраномовних племен.

Один з таких локальних варіантів культури скіфського типу існував у лісостепових районах Дніпровського Правобережжя, які привертали найбільшу увагу О. І. Тереножкіна. Саме тут він здійснив широкі розвідки та розкопки на багатьох археологічних об'єктах відповідного часу, одним з головних наслідків котрих стало виокремлення чорноліської археологічної культури передскіфської доби. Незабаром стало ясно, що виокремлено не просто чергову групу археологічних пам'яток, а зроблено відкриття набагато вагоміше – виявлено ланку, що з'єднала місцеву культуру скіфського типу із старожитностями доби бронзи.

Таким чином, з'явилися достатні підстави для твердження про глибокі місцеві корені та етнокультурну спадковість населення даного регіону від комарівсько-тшинецьких племен до зарубинецьких включно. Зважаючи на цей археологічно доведений ним висновок, а також дані лінгвістики, О. І. Терсножкін переконливо сформулював тезу про протослов'янську належність автохтонного

населення Дніпровського лісостепового Правобережжя за скіфської доби, чим ґрунтовно підтримав на новому науковому рівні висновки Л. Нідерле про знаходження прабатьківщини слов'ян у Середньому Подніпров'ї. Ця ідея О. І. Тереножкіна, викладена у серії статей, докторській дисертації та великій монографії, має величезне значення для розуміння давньої історії України. Зокрема у скіфознавстві вона стала одним з основних чинників, що похитнув традиційну історичну побудову, згідно якої Скіфія являла собою величезне політичне об'єднання у межах Степу та Лісостепу, заселених прийшлими іраномовними племенами.

Одним з виходів із такої ситуації для частини фахівців стало намагання зменшити розміри Скіфії до території степової частини Надчорномор-щини та пояснити наявність проявів скіфської культури у північніших районах лише поверховим культурним впливом, що зводився, на їхню думку, до так званої скіфської тріади, тобто окремих елементів звіриного стилю, озброєння та кінської вузди. О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська вважали, що поняття скіфська тріада має досить штучний характер, оскільки скіфський вплив у Лісостепу, на їхній погляд, був набагато глибшим, що простежується у різних компонентах матеріальної культури та поховальних обрядах місцевого населення. Вони наголошували, що це є ознакою тісного та тривалого співіснування носіїв власне скіфської культури з автохтонними племенами Лісостепу, яке виникло та розвивалося в межах одного політичного утворення. Тобто Скіфія в їхній уяві була могутньою державою, що простягалася з півдня на північ від узбережжя Чорного моря до кордону Лісостепу та Лісу й була заселена різними за походженням племенами та народами, об'єднаними під владою скіфів-номадів. Входили до цієї протодержави і протослов'яни Середнього Подніпров'я, яких О. І. Тереножкін пов'язував із скіфами-орачами Геродота [Мурзін, 1996, с. 5–6].

Слід сказати, що упродовж 1950-х – 1960-х рр. розкопки в Степу для співробітників відділу стали більше виключенням, ніж правилом. Ситуація розпочала змінюватися лише на початку 1970-х рр. Тоді одним із стратегічних завдань українського скіфознавства стали масштабні польові роботи на території Північного Причорномор'я [Історія відділу археології ранньої залізної доби].

Важливу роль у відділі завжди відігравали жінки-науковці. Так, 1975 р., після закінчення університету, на роботу до Інституту археології була направлена О. Є. Фіалко. Невдовзі дослідниця стала своєрідним рекордсменом з часу, який співробітники відділу проводили у польових умовах. Специфічним тестом на витривалість стало її річне випробування нелюдськими умовами праці на розкопках Бердянського кургану, відомого рекордною глибиною своєї поховальної споруди. Тоді бердянську експедицію археологи нарекли між собою «полярною», адже вона тривала протягом 1977–1978 рр. без зимових канікул. О. Є. Фіалко єдина витримала весь період роботи експедиції, провівши в надзвичайно складних умовах один рік та два тижні. Наголосимо, що більша частина того тривалого сезону припала на холодну пору року з пронизуючими приазовськими вітрами без снігу. На тендітні дівочі плечі лягло оформлення польової документації та опис численних артефактів з цієї унікальної пам'ятки [Отрощенко, Болтрик, 2023, с. 7].

Варто відзначити, що у цей же проміжок часу розпочалася наукова кар'єра С. С. Бессонової, яка 1979 р. під керівництвом О. І. Тереножкіна захистила дисертаційне дослідження, присвячене вельми складній проблемі – релігії скіфського суспільства. Ставши співробітником Інституту археології України, вчена працювала на розкопках у різних «новобудовних» експедиціях у Дніпропетровській, запорізькій, Київській, Черкаській, чернівецькій областях, а також неодноразово поверталась до степового Криму, звідки починалась її польова біографія. Важливим науковим досягненням С. С. Бессонової упродовж 1980–1981 рр. стали розкопки одного з найбільших скіфських курганних некрополів на Керченському півострові – Актаського могильника, матеріали якого згодом були опубліковані у вигляді колективної монографії [Скорий, 2023, с. 5–6].

Після смерті у 1981 р. О. І. Тереножкіна відділ очолив його учень – Є. В. Черненко, який пов'язав свою долю з Інститутом археології ще 1960 р., ставши аспірантом. Поштовхом до зацікавлення молодого науковця скіфськими старожитностями стала знахідка великого фрагмента металевого лускатого панцира в одному з курганів поблизу с. Кірово на Дніпропетровщині. Є. В. Черненко дуже захотів вивчати саме скіфський обладунок, що не знайшло схвалення у його наукового керівника – О. І. Тереножкіна. Врешті Є. В. Черненко зібрав дуже репрезентативний каталог знахідок скіфського обладунку і переконав свого наукового керівника дозволити написати кваліфікаційну роботу про скіфів. Праця над дисертацією за темою «Історія скіфського захисного обладунку» завершилися 1966 р. її блискучим захистом. Двома роками пізніше вийшла друком монографія

Є. В. Черненка «Скіфський обладунок». Вона стала справжнім бестселером і настільною книжкою скіфознавців на всі часи. Молодий науковець отримав заслужений авторитет і повагу колег.

Є. В. Черненко багато років був активним польовим дослідником. На його рахунку значна кількість досліджених скіфських курганів в різних регіонах України. На початку 1960-х рр. археолог працював в Керченській експедиції, згодом у розкопках скіфських пам'яток Нікопольщини, протягом 1968–1970 рр. керував Червонознаменською експедицією. у 1971 р. Є. В. Черненко спільно з Б. М. Мозолевським досліджував видатну поховальну пам'ятку скіфської еліти – курган Товста Могила. Саме він промовив сакральну фразу «Це пектораль, Борисе!», коли в дромосі пограбованого основного поховання відкрилася чудова, неперевершена археологічна знахідка – нагрудна прикраса скіфського вождя, видатний витвір скіфо-античного мистецтва IV ст. до н. е. [Скорий, Симоненко, 2024, с. 5–6].

Розкопки поховальних пам'яток скіфської еліти став особливим розділом в історії відділу, в якому великими літерами вписано ім'я Б. М. Мозолевського, адже дослідник керував розкопками таких курганів як Хомина, Чабанцова, Денисова Могили.

Б. М. Мозолевський ставши очільником відділу 1986 р., перебував на цій посаді до 1993 р. [Історія відділу археології ранньої залізної доби]. Ще 1979 р. вчений видав ґрунтовне дослідження – монографію «Товста Могила», на основі якої 1981 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію. Скіфські царські кургани стали темою його подальших наукових пошуків. У 1988 р. Б. М. Мозолевський опублікував матеріали, які стосувалися царського Мелітопольського кургану, дослідженого ще в 50-і роки його вчителем О. І. Тереножкіним. За декілька років він зібрав відомості про всі степові кургани царського рангу, об'їхав їх, склав каталог і вперше виокремив декілька осередків подібних пам'яток, з них два нові – біля Висуні в пониззі Інгула і біля Білогорська в Криму. Важливе значення мають дослідження Б. М. Мозолевського щодо локалізації Герроса – місцевості з могилами скіфських царів, яку згадував Геродот. Він пов'язав появу могильників скіфських царів у Нижньому Подніпров'ї із переміщенням сюди політичного центру Скіфії, який раніше знаходився на території Приазов'я.

Друга велика наукова ціль Б. М. Мозолевського – дослідження з етнічної географії Скіфії, його докторська дисертація, яку він не встиг завершити. З нагоди 70-річчя дослідника ця праця була підготовлена до друку зусиллям колег. Цю роботу вирізняють серед інших глибоке знання археологічних джерел, багато з яких розкопані власноруч, місцевості, зокрема гідрографії регіону. Наразі наукові праці Б. Мозолевського стали класикою скіфознавства [До 75-річчя Бориса Мозолевського, 2011, с. 142].

Загалом, слід наголосити, що 1980–1990-ті рр. ознаменувалися в житті відділу активними польовими археологічними дослідженнями як у степовій, так і в лісостепової зонах Північного Причорномор'я. До найбільш важливих досліджень цього часу належать розкопки низки курганів скіфської еліти, таких як Чортомлик, Соболева, Бабина, Водяна Могили, Великого Рижанівського кургану.

Упродовж 1993–2002 рр. відділом керував В. Ю. Мурзін. Одразу після закінчення Харківського державного університету, у 1973 р., він був прийнятий до аспірантури Інституту археології. В. Ю. Мурзіну довірили ключову для скіфської археології тему дисертації «Степова Скіфія VII–V ст. до н. е.», яка під науковим керівництвом В. А. Іллінської була успішно захищена в грудні 1979 р. В. Ю. Мурзін одразу виявив свої організаторські здібності під час польових досліджень. Уже 1978 р. він очолив одну з експедицій Інституту археології на Полтавщині. Всього за плечами науковця нараховувалося понад 40 польових сезонів, переважна більшість яких була пов'язана із дослідженням скіфських старожитностей. Серед них участь у роботі на Бердянському кургані, а також керівництво двома найбільшими археологічними проєктами в північнопричорноморському Степу та Півдні Східноєвропейського Лісостепу: остаточне дослідження кургану Чортомлик і багаторічні розкопки на Більському городищі [Бессонова, Скорий, 2021, с. 6].

Помітні зміни в житті відділу розпочалися на XXI ст. Це стосувалося як розширення наукової тематики, ареалу проведення польових робот, так і принципових кадрових змін [Історія відділу археології ранньої залізної доби]. У 2002 р. завідувачем відділу став С. А. Скорий [Могилов, Каравайко, 2019, с. 142]. В різні роки науковець брав участь в дослідженнях поховальних та поселенських пам'яток на території Українського Лісостепу (у Київській, Черкаській, Вінницькій та Полтавській областях). Найбільш суттєвими археологічними роботами археолога стали розкопки садиби кінця VI – початку V ст. до н. е. на Мотронинському городищі, спільні з Я. Хохоровським дослідження ділянок оборонних споруд

цього ж городища, а також розкопки садиби V ст. до н. е. в селищі Лисовий Кут у межах Великого укріплення Більського городища [Вітаємо з ювілеєм Сергія Анатолійовича Скорого, 2009, с. 107].

Наразі робота відділу продовжується активно тривати, у його складі працює 11 наукових співробітників, переважна більшість з яких спеціалізується на дослідженні саме історії скіфів.

**Висновки.** Отже, упродовж більш ніж восьми десятиліть відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України залишається провідним науковим осередком дослідження історії та археології скіфів на теренах України. Починаючи з моменту свого формування у повоєнний період, відділ зосередив зусилля на системному вивченні пам'яток скіфської доби, поєднуючи масштабні польові дослідження з ґрунтовним теоретичним осмисленням отриманих матеріалів. Визначальну роль у становленні українського скіфознавства відіграла діяльність О. І. Тереножкіна та сформованої ним київської наукової школи, представники якої заклали методологічні засади дослідження скіфських старожитностей, розробили концепцію локальних варіантів скіфської культури та обґрунтували ідею глибокої автохтонної спадковості населення Лісостепу. Ці напрацювання суттєво вплинули на переосмислення уявлень про етнокультурну структуру Скіфії та її політичну організацію. У подальші десятиліття співробітники відділу здійснили низку знакових відкриттів, пов'язаних із дослідженням курганів скіфської еліти, поселенських комплексів та оборонних споруд, що значно розширило джерельну базу та поглибило знання про соціальну, військову й духовну культуру скіфського суспільства. Вагомим є також внесок науковців відділу у вивчення релігійних уявлень скіфів, їхнього озброєння та етнічної географії. На сучасному етапі відділ археології раннього залізного віку продовжує активно розвивати традиції українського скіфознавства, поєднуючи класичні археологічні методи з новими підходами та розширюючи тематичні й територіальні межі досліджень. Таким чином, його діяльність залишається важливою складовою розвитку вітчизняної археологічної науки та формування цілісного бачення давньої історії України.

**Конфлікт інтересів:** Доценко В. О. є головним редактором журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався уповноваженим редактором, який не перебував у підпорядкуванні автора та не мав конфлікту інтересів. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

**Список літератури:**

1. Бессонова С., Скорий С. До ювілею В'ячеслава Юрійовича Мурзіна. *Археологія і давня історія України*. 2021. № 4 (41). С. 5–10. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/22cd0470-6e71-47cc-950d-e4afe26f0475/content

2. Вітаємо з ювілеєм Сергія Анатолійовича Скорого. *Археологія*. 2009. № 4. С. 105–108.

3. До 75-річчя Бориса Мозолевського. *Археологія*. 2011. № 2. С. 141–142.

4. Історія відділу археології ранньої залізної доби. URL: https://iananu.org.ua/struktura-ia/naukovi-viddili/viddil-arkheologiji-rannogo-zaliznogo-viku/istoriya (дата звернення: 04.02.2026).

5. Могилов О., Каравайко Д. До 70-річчя Сергія Анатолійовича Скорого. *Археологія*. 2019. № 4. С. 140–143.

6. Мурзін В. Ю. О. І. Тереножкін – видатний дослідник скіфської культури. *Археологія*. 1996. № 4. С. 4–9.

7. Отрощенко В., Болтрик, Ю. Амазонка скіфської археології (до ювілею Олени Євгеніївни Фіалко). *Археологія і давня історія України*, 2023. № 2 (47). С. 7–10.

8. Скорий С. Світла людина і великий трудівник. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 2 (47). С. 5–6.

9. Скорий С., Симоненко О. Вченому і Вчителю (слово пошани до 90-річчя з дня народження професора Черненка). *Археологія і давня історія України*. 2024. № 2. (51). С. 5–9.

**Dotsenko V. O., Zakhozhai Z. V., Zholob M. P. RESEARCH INTO THE HISTORY OF THE SCYTHIANS BY THE STAFF OF THE DEPARTMENT OF EARLY IRON AGE ARCHAEOLOGY OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY OF THE NAS OF UKRAINE (MID-20TH CENTURY – FIRST QUARTER OF THE 21ST CENTURY)**

*The purpose of the study is to summarize more than eighty years of scholarly activity of the Department of Early Iron Age Archaeology of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in the field of Scythian history research. The study is based on the principles of historicism, systematicity,*

*and scholarly objectivity. Comparative-historical and problem-chronological approaches have been applied. The scientific novelty lies in a comprehensive reinterpretation of the institutional history of the Department as a leading center of Scythian studies in Ukraine. For the first time, the evolution of the Department's research priorities has been traced in a generalized form – from postwar excavations of the Forest-Steppe sites to large-scale investigations of Scythian elite burial mounds and fortified settlements. The contribution of several generations of scholars to the development of excavation methods for necropolises, the formation of ideas about local variants of Scythian culture, and the reconsideration of the boundaries and political structure of Scythia has been summarized. The significance of the idea of the Proto-Slavic affiliation of a part of the population of the Middle Dnipro region is demonstrated, as it substantially influenced modern interpretations of ethnocultural processes in the Early Iron Age. For more than eight decades, the Department of Early Iron Age Archaeology has remained a key center for the study of Scythian antiquities. Its staff have conducted extensive fieldwork in the steppe and forest-steppe zones, discovered and investigated outstanding sites, and developed conceptual approaches to the study of the social, military, and spiritual culture of the Scythians. The established scholarly school has ensured continuity of traditions while simultaneously modernizing research methods. The generalization of the Department's experience contributes to preserving the institutional memory of Ukrainian scholarship and to deepening a comprehensive vision of the ancient history of Ukraine in the context of contemporary historical challenges.*

***Keywords:*** *Scythians, scientists, Department of Early Iron Age Archaeology of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Ukrainian archaeology, field research.*

Дата першого надходження статті до видання: 12.03.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.04.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026